

Innlegg torsdag 15.10.2015, seminar 4a: *Helse og velferd* .

VELFERDSTILTAK I FENGSEL. ANSATTES ERFARINGER FRA TRE AVDELINGER FOR FANGER MED RUSPROBLEMER.

Hedda Giertsen

Dette innlegget handler ikke om helse i velferd, men om ansattes erfaring fra avdelinger for fanger med rusproblemer, og er en fengselsstudie.¹

1. Fengselspolitikkenes førstelinje

Fengselspolitikken er sammensatt og motsetningsfylt:

Strafferettsjurister og kriminalpolitikere har sine antakelser og forhåpninger om straffens virkemåter, den skal: være et tilsiktet onde, avskrekke den dømte og alle andre fra å begå lovbrudd – og tanken er at straffen skal rehabilitere og resosialisere den dømte.

Dette motsetningsfylte blir ikke mindre motsetningsfylt i *avdelinger for fanger med rusproblemer*. Her er det mer utpreget og nærgående rehabilitering enn i vanlige avdelinger, men ikke mindre kontroll eller straff og sanksjoner.

Betjenter og andre ansatte i fengsler utformer hver dag denne politikken gjennom sine oppgaver og gjøremål. Med sine utsagn, handlinger og væremåter gir de sine konkrete, personlige bidrag til fengselsstraff og bygger den til det den blir.

Arbeidsoppgavene er delt på to grupper ansatte: fengselsbetjenter og sosialfaglige, definert utfra utdanning og yrkeserfaring.

2. Spørsmål

a) Hvordan er det å være ansatt i en slik enhet, være fengselspolitikkenes førstelinje som skal utforme *fengslets ruspolitikk* overfor fanger, hver arbeidsdag, i alle slags situasjoner? Og: Hvordan erfarer ansatte oppgaver som handler om kontroll og sanksjoner / hjelp og velferd? Kort sagt: Hva slags steder er dette, som vi plasserer mennesker i? Hvordan er det å være der? Hvor blir det av straffen? Hvor blir det av velferden? Hva blir det til, der inne?

b) Hvem blir de for hverandre, ansatte og fanger, som befolker slike avdelinger, hvor de er:

- tett sammen fysisk i rom og arbeidstid, og i et halvt til ett år
- sosialt atskilt i roller, oppgaver og hierarki
- holdt fast sammen innen bestemte fysiske, juridiske, organisatoriske rammer.

Endrer dette avdelingenes karakter av å være fengselsavdelinger?

Dette er ikke noe forsøk på å vurdere avdelingenes effektivitet eller en type resultater. Det er et bidrag til å prøve å forstå noen sider ved livet i en slik avdeling, med utgangspunkt i hvordan ansatte erfarer: Hvordan spiller det fengselsmessige seg ut, det sosialfaglige og det mellommenneskelige – og hvordan kan disse trekkene forstås i forhold til hverandre?

3. Del av et nordisk prosjekt; materiale, metode

Dette innlegget tar utgangspunkt i en artikkel: *Møtested for Straff og Velferd. Rusmestringsavdelinger i fengsel, ansatte syn*, av Marte Rua og meg (Giertsen og Rua 2014). Den er ett av flere resultater av et nordisk prosjekt om tilbud til fanger med rusproblemer i fire nordiske land: Danmark, Finland, Norge, Sverige. De norske deltakerne har vært Mari-Louise Pabsdorff, Marte Rua, fire masterstudenter og jeg.²

¹ Teksten er litt endret og utvidet i forhold til det muntlige innlegget. Takk til deltakerne på seminaret for fine spørsmål og til Inger Marie Fridhov for kommentarer.

² Artikler fra prosjektet: fire artikler i 2012, *NAD Nordic Studies on Alcohol and Drugs* 29 (6); en artikkel i 2013, *European Journal of Criminology* 10 (6); fire artikler i 2014, *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap* 101(2); en artikkel i 2014, i *British Journal of Criminology* doi: 10.1093/bjc/azu088, first published online: November 13, 2014; en artikkel i 2015, *Probation journal*.

Nordisk Samarbejdsnævn for Humanistisk og Samfundsvidenskabelig Forskning (NOS-HS) har bidratt til finansieringen.

Materialet omfatter: intervju med 27 ansatte, 265 timer observasjon inkludert intervjuer, som vi alle deltok i. Empirien er hentet fra rusmestringsavdelinger i tre fengsler: 2 for menn og 1 for kvinner ; 2 med høy sikkerhet og 1 med lav sikkerhet (flere opplysninger om fremgangsmåte fins i artiklene nevnt i fn 2).

4. "Sosiale rom"

Rua og jeg ble oppmerksom på situasjoner som oppsto i avdelingene, som vi kalte sosiale rom. Vi delte dem inn i tre typer:

- i) det fengselsmessige rommet
- ii) det sosialfaglige rommet
- iii) det uformelle, uorganiserte rommet, fritiden, mest relevant for fanger, mindre for ansatte, og tas ikke opp her.

De tre sosiale rommene ser vi som idealtyper i Webers betydning.

Men enda en mulighet fins:

iv) når de to ansattegruppene omgås til daglig og skal dele det sosiale rommet. Det tar jeg opp.

4.1 Det fengselsmessige rommet

Dette rommet omfatter

- fysiske stengsler, den *statiske* kontrollen,
- den *dynamiske* kontrollen, når ansatte og fanger er sammen og betjenten registrerer og rapporterer om fangers væremåter
- kontroll, sanksjoner, straff

Fangene i rusmestringsavdelinger blir kontrollert på samme måte som ellers i fengslet. Kontrollen rettes mot fire områder: *Fangens omgivelser*, med daglig cellesjekk og av og til razzia; *mot den enkelte person*, når fanger telles, låses inn; *mot fangekroppens utside* når fanger strippest etter besøk eller permisjon; *fangekroppens innside* gjennom urinprøve og andre prøver av kroppsvæsker; *pactotoalett*, undersøkelser av kroppens hulrom (se Kriminalomsorgens årsstatistikker).

Her inngår også sanksjoner, straff for brudd på rusforbud, blant annet. Straffen kan være å bli isolert, flyttet til annen avdeling eller annet fengsel, og samtidig få tilbud om russamtale, slik at fangen gis en sjanse til.

Dette er viktige ingredienser i det fengselsmessige rommet. Hvilken betydning har det?

I et formålsrasjonelt perspektiv blir spørsmålet: Virker kontrollen, er den nødvendig? Ansatte gir ulike svar. En sa: *"Jeg tror kontrollen har stor betydning [...] det minsker forekomst og bruk av rusmidler i avdelingen."* En annen sa: *"Hvis noen vil ha inn rusmidler, så får de inn det."* Denne ansatte mener at fanger røyker syntetisk THC eller bruker GHB for: *"det synes ikke på urinprøver"*; og at kontroll har begrenset betydning: *"Derfor må vi jobbe på en annen måte enn å drive med alle disse rene prøvene. Jeg tenker at vi må jobbe med holdningene deres"*.

I juridisk perspektiv sees rettssikkerhet som vesentlig i situasjoner som kan gi straff. En ansatt sa: *"[...] det er fullt mulig å bli beskyldt for noe man ikke har gjort. [...] Og jeg tror det har vært noen episoder at det har blitt tatt feil."*

I et sosialt, mellommenneskelig perspektiv blir det spørsmål om hvordan kontroll og sanksjoner påvirker forholdet mellom ansatte og fanger: Hvem de blir for hverandre? De blir *kontrollør og kontrollert*. Fangen blir sett som en som ikke kan passe på seg selv, som trenger kontroll og straff for å holde seg unna regelbrudd (Bauman 2000). Hammerlin (2008) skriver at mennesker som kontrolleres og straffes gjøres til objekt gjennom andres styring. Et synspunkt blant ansatte er at kontroll må være en påkjenning for fanger.

Slik er det i det fengselsmessige rommet.

4.2 Det sosialfaglige rommet

I dette sosialfaglige rommet er gruppa sentral. Den er tydelig strukturert og standardisert (slik mye av liket i totale institusjoner er (jf. Goffman 196)). Alle fangene må være til stede og helst delta i samtalen. Gruppene er organisert etter dagens timer, ukedager, perioder som angir tidspunkter for å sette opp mål for den enkelte, gruppas vurdering av om målene er nådd, og hva neste mål skal bli for den enkelte.

Gruppene diskuterer temaer om roller: om å være forelder, partner/samboer; og temaer koplet til fangenenes problem, tre peker seg ut: rus; å være avhengig av kriminalitet og spenning det gir; og truende væremåter. Noen gager opprettes ad hoc-grupper om umiddelbart aktuelle temaer.

Dette er kulturarbeid som foregår, en snuoperasjon. Slik er en forståelse blant ansatte, en sa: *"Vi jobber mot fangekulturen som handler om dop, kriminalitet, vektromskulturen med svære kropper og gullkjeder."* Fangene skal gå med på at alt som sies skal holdes innen gruppa; å lytte til andre, leve seg inn i de andre; og til å fortelle om seg selv: *"Det ligger mye mot i å komme på en rusenhet og legge fra seg makt [...] dele litt av sjela si i en gruppe med flere andre mannfolk – som jeg tror alle synes er ubehagelig til å begynne med. Det gjør man ikke frivillig, men fordi man må."* Og de skal gå med på å leve med uenighet i gruppa; og med ærlighet – også overfor ansatte: En fange fortalte at han hadde sprukket på perm: *"... men jeg valgte da, når jeg kom tilbake, i en gruppe, så sa jeg helt ærlig at 'ja.. jeg drakk meg drita full, jeg'."*

Om metode sa en ansatt: *"[dette] er endringsarbeid med fellesskap som metode. Vi jobber veldig gruppebasert."*

Det blir tydelig når man ser på kontroll i det sosialfaglige rommet, i gruppene. Kontrollen foregår fanger imellom. En ansatt sa: *"Hvis folk sitter og forherliger det livet de har drivi på med,"* da kan det være at en annen fange sier: *"'Nei nå tuller du, det kan ikke være sånn.' De sitter på den samme kompetansen så det er ikke noe vanskelig for dem å ta den."* Og kontrollen foregår fra ansatte, hvis samtalen i gruppa sklir ut: *"da har vi en styringsfunksjon."*

- Hvem blir de for hverandre?

Her gis fanger mulighet for å være subjekter i egen historie og fremstilling i større grad enn i vanlige avdelinger. Men det er innen de rammene som avdelinger, grupper og metoder gir.

Fra den finske undersøkelsen skriver Kaskela og Tourunen: *"The participants spoke about "double rules": program rules that were often even more demanding and irritating than the prison rules."*

Så hva med uenighet?

- Uenighet?

Tilbudene passer ikke alltid for alle:

Å delta i grupper om foreldrerolle, partnerrolle forutsetter at du er i en slik relasjon. Ikke alle er det. Likevel må de delta

Andre kan synes det er vanskelig å ta ordet i gruppa, hvis noen snakker mye.

Hvordan kommer uenighet til uttrykk?

Noen sier fra til ansatte, som informasjon, klage, protest.

Andre trekker seg tilbake til cella, blir tause i fellesskapet. Dette så vi, og fanger fortalte det.

Hvordan blir slike uttrykk for uenighet forstått og håndtert?

En forståelse er at fangen blir sett som problemet, karakterisert, som umotivert. Kanskje det oppstår et demokratisk underskudd, slik det kan være i strengt hierarkiske system og i terapeutiske samfunn. En annen mulighet er å bruke et relasjonelt perspektiv, ved å se det slik at fange og tilbud ikke passer sammen. Uansett hva forståelsen kan ha vært så vi eksempler på at fanger fikk hjelp til å søke seg over i annen avdeling, fengsel, institusjon.

Hittil er det fengselsmessige og det sosialfaglige rommet beskrevet hver for seg. Men i praksis, til daglig møtes de. Hva hender da med betjenter og sosialfaglige, hva blir det til med straff og velferd?

4.3 Å skulle dele tid/rom?

Når straff og velferd skal dele tid og rom, kan man tenke seg 4 muligheter:

- de arbeider side om side, er likegyldige overfor hverandre.
- de samarbeider og ser andres arbeid som viktig for det de selv gjør: som synergi
- Kanskje de kommer i konflikt med hverandre?
- Eller deler oppgaver, slik at forskjeller viskes ut?

Første mulighet foregår slik at betjenter og sosialfaglige deler tid og rom, lik en gruppe skuespillere: I noen øyeblikk er det betjenter som inntar scenen, skaper det fengselsmessige rommet og utøver sine oppgaver: Kontroller foregår i korridoren og på cellene.

I andre øyeblikk inntar de sosialfaglige scenen: Nå er det tid for grupper, samtaler og snakk, meninger og følelser. Fanger og ansatte samler seg rundt bordet.

Sceneskiftene foregår umerkelig og stillferdig.

Noen ansatte mener at kontroll og hjelp går sammen og utfyller hverandre, som når fangen er innesperret, under kontroll, blir avruset, får mat og tilbud om hjelp. Urinprøver ble også beskrevet slik: *"Det er nødvendig å ta stikkprøver av urin innimellom. Det kommer frem noen ganger at de har ruset seg, og da får vi jobbet med det."*

Det er også konflikt, uenighet og ulike syn: *"I pressa situasjoner hvor man står og gnisser sosialfaglig og fengselsfaglig mot hverandre."* Hva gjør man da? *"Vi diskuterer: 'Hvordan ble det håndtert?'"* Og: *"Det er en løpende diskusjon som går her hele tiden som er veldig viktig."*

Det er ulike syn blant de ansatte vi snakket med, om det foregår behandling eller motivering i avdelingen, og om behandling i det hele tatt er mulig i et fengsel. En sa: *"Jeg føler at det jeg gjør her – og de som er på avdelingen – det kunne like gjerne vært på en vanlig behandlingsinstitusjon."* Men denne ansatte snakket også om begrensninger som fengselsystemet gir i forhold til behandling.

En annen sier at oppgaven er å: *"veilede ansatte på hva som er egnet å jobbe med innafor såpass spesielle rammer som disse gitrene og den lukka anstalten innebærer. Altså tydeliggjøre hva vi kan jobbe med her, og hva er det som faktisk må vente eller utsettes."*

Ansatte står overfor to kulturer. En sa: *"Du har den terapeutiske kulturen, og kriminalomsorgen sin kultur. De er forskjellige: Kriminalomsorgens kultur har mye sanksjoner, kontroll og konsekvenstenkning: Gjør du noe feil så skal du straffes for det. En krise er svikt. Den terapeutiske kulturen er mer slik: 'Gjør du noe feil, er det et utgangspunkt for ny læring, en krise er en mulighet for å lære'."*

Det er også eksempler på at ansatte i de to gruppene overtar hverandres oppgaver, men de deler ikke alltid likt. En ansatt sa: *"Fengselsansatte gjør fler av de sosialfaglige oppgaver enn omvendt."* De viktige oppgavene følger faggruppe.

5. Kombinasjon eller blanding?

Hva ble det til med straff og velferd i avdelinger for fanger med rusproblemer? Det er elementer av straff og av velferd i de tre avdelingene. Man kan tenke seg to måter dette foregår på: kombinasjon og blanding.

De kombineres, på den måten at noen virksomheter hører klart til straffens område, mens andre hører like klart til velferd og hjelp. Virksomhetene utføres av ulike faggrupper fra sine fagfelt (de fleste hentet fra de vanlige, offentlige virksomheten i samfunnet, i overensstemmelse med importmodellen), slik at arbeidet skal utføres utfra profesjonens av prinsipper, verdier og regler. I slike tilfeller kan man si at velferd og straff kombineres som i en salat, hvor de ulike elementene hele tiden kan identifiseres.

Eller man kan tenke seg at straff og velferd blandes, som i en grøt hvor de enkelte delene går opp i en ny og irreversibel enhet. Eksempler på dette kan være: *dynamisk kontroll* (sett fra

ansattes side, men kanskje ikke alltid fra fangens). Kanskje også den tanken at *folk i fengsel er under kontroll, avruses, og får hjelp* kan sees som en slik blanding, sett fra ansattes side (Giertsen 2012).

Salatkombinasjonen var tydelig i de tre enhetene vi var.

6. Hvem blir de for hverandre: Tiltaleformer

Tiltaleform kan være inntak til å forstå relasjoner mellom mennesker. Er det sammenheng mellom de sosiale rommene og tiltaleformene som brukes?

Ansatte omtaler folk i fengsel som *innsatte*. Det er ikke så overraskende, det viser til den formelle, juridiske posisjonen folk i fengsel er i. De bruker ikke *dømte*, *lovbryter* eller *fange* selv om fangene formelt og juridisk har posisjon som dette.

Narkoman og kriminell forekommer sjelden, ikke som tiltale.

Fangene blir heller ikke kalt pasient selv om mange får hjelp fra helsevesenet og noen har status som LAR-pasient.

Mange har kontakt med sosionom, men blir ikke kalt *klient*, med ett unntak: En ansatt sa: "*Klienter vi har, ... vi ser at [ansatte avbryter seg selv] ... eller innsatte [og ler]*". Det ble feil å kalle fangen for klient.

Så selv om fanger får helse- og sosialhjelp, overdøver ikke det fangerollen, i bruk av tiltale. De er og blir *innsatt*

Kunde blir knapt nok brukt, selv om en ansatt snakket humoristisk om "kunde-grunnlaget" og mente mulige søkere.³ *Konsument* har vi ikke støtt på.

I noen fengselssosiologiske tekster sees *klient* som relevant å bruke på fanger*, mens andre legger vekt på at posisjonen som klient, er flyktig, før fangene igjen er i posisjonen som nettopp fange 'at the end of the day' (Donohue og Moore, 2009).

Spørsmål om tiltaleform og betegnelse er relevant også i diskusjonen om fengslet kan og bør sees som en velferdsinstitusjon eller ikke. Eksempel på utsagn i denne diskusjonen er: "*Another line of research has argued that prison management, like other welfare institutions, has been heavily influenced by new public Management*" (Kolind et al., 2014).

6.1 Navn

Ansatte bruker navn, oftest fornavn. Og noen ganger *gutta*, *damene* eller *folka*, hentet fra det uformelle, sivile livet. Med disse betegnelsene løftes fangen ut av rollene som institusjonene fengsel, helse- og sosialvesen tilbyr, og de fremstår som personer, noe som understrekes her: "*En innsatt er en innsatt liksom? Jeg synes det er veldig stor forskjell på innsatte*".

Fanger bruker også fornavn på ansatte. Men hva sier dette? Hvor like er de?

Det er forskjeller, en ansatt sa: "*Alle [innsatte] vi har her, har et rusproblem i en eller annen form*"

Men dette overskygger ikke en grunnleggende likhet, som i disse utsagnene: "*Vi er mennesker, alle sammen*." Og: "*Du må være opptatt av at innsatte er mennesker*."

Tre temaer er tydelige i tiltaleformer og utsagn: Ansatte understreker fengselssituasjonen, individuelle egenskaper og likeverd.

Navn og likeverd plasserer fangene bortenfor institusjonene de har med å gjøre, utenom rollene de tilbyr. Hva har hendt? Folk kommer tett på hverandre i avdelingene, avdelingene er små og omfatter relativt få personer, oppholdet varer et halvt til ett år. Personlige temaer tas opp i gruppene. Og dessuten, ansatte er både hjelpere og kontrollører overfor fanger, så rollene blir flere og flertydige.

Det kan se ut til at fange og ansatt, et stykke på vei blir personer for hverandre, ikke på tross av de ulike rollene de settes i overfor hverandre, kanskje heller på grunn av dem.

³ Under seminaret opplyste Torfinn Langelid at en tidligere ekspedisjonssjef omtalte fangene som kunder.

Enda et moment trekker i samme retning. Gruppemetoder kan være brukbart, men: "Å drive en teoretisk metodikk", sa en ansatt, går ikke alltid bra: "Det kan noen ganger bli for profesjonelt, teoretisk. Innsatte synes det blir for upersonlig. Ikke alt kan læres: men du kan allikevel ha et menneskesyn og en kjemi med innsatte som gjør at en når fram med det en prøver å formidle."

I senere år er den personlige kontaktens betydningen tatt opp i forskning om institusjoner for rusproblemer og psykiske lidelser, og den overdøver metode (Skatvedt 20*).

7. Det menneskelige bryter gjennom?

Hvordan skal vi tolke dette? At fengsel er blitt mindre fengsel, kanskje ikke lenger fengsel i det hele tatt? Eller at der blitt mer velferd, kanskje til og med en velferdsinstitusjon, slik noen sier? Utfra hva ansatte i de tre avdelingene sa, er det ingenting som tyder på at det å sone der ikke lenger er straff, men velferd. Det stemmer heller ikke med lovgivning, organisatorisk struktur og oppgaver. Fengsler er steder for straff, kombinert med velferd, utøvd av kontaktbetjenter og i stor grad av importerte profesjoner.

Det er noe annet som skjer. Når fanger og ansatte blir mennesker for hverandre, så må dette forankres, men ikke i at fengslet er grunnleggende endret. Det er heller slik sier Scott (2015), at den sterke kraften av menneskelighet som ligger latent og kan bryte frem når mennesker ser hverandre og snakker med hverandre: "[...] *there are moments of hope, friendship and compassion in prison. [...] [When] such moments shine so brightly [it is] because of the comparison with the dark backcloth of daily prison life*" (Scott, 2015, 56).

Slike øyeblikk av håp handler ikke om kjennetegn ved fengslet, men ved noe annet: For når en hyggelig fangehistorie gir oss håp, er det ikke en historie om menneskelig snillhet som er skapt inne på fengselsområdet. "Rather, we should acknowledge how humanity has an extraordinary ability to overcome the hardest of obstacles in its way" (s.st.). Fengsel er et slikt sted som det hender at mennesker overkommer. Som oftest gjør de det ikke.

Referanser:

Baumann, Z. (2000): Social uses of crime and order. I: *Criminology and social theory*. D. Garland og R. Sparks (red.). Oxford : Oxford University Press, s. 23-40,

Donohue, E., Moore, D. (2009). When is an offender not an offender? Power, the client and shifting penal subjectivities. *Punishment and Society* 11(3): 319-336.

Giertsen, H. (2012). Increased control, answers to poverties and looking for a life after release. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs*, 29, 589-604.

Giertsen, H. & Rua, M. (2014). Møtested for straff og velferd. Rusmestringsavdelinger i fengsel. I: *Nordisk tidsskrift for kriminalvidenskap*, 101(2), 158-182.

Goffman, E. (1968). *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*. Harmondsworth: Penguin.

Hammerlin, Y. (2008). *Om fangebehandling, fange- og menneskesyn i norsk kriminalomsorg i anstalt 1970–2007*. Avhandling dr.philos. Institutt for kriminologi og retts sosiologi, Oslo: Universitetet i Oslo.

Kaskela, T. & Tourunen, J. (år?). Facing drug problems and advancing sentence plan. Prisoners' perspectives on drug treatment programs in Finland. (*mer etterhvert*).

Kolind, T., Frank, V.A., Lindberg, O. and Tourunen, J. (2014). Officers and drug counsellors: new Occupational identities in nordic prisons. I *British Journal of Criminology*, doi: 10.1093/bjc/azu088. First published online: November 13, 2014.

Scott, David (2015). Walking amongst the Graves of the Living: Reflections about Doing Prison Research from an Abolitionist Perspective. I: *The Palgrave Handbook of Prison Ethnography*. Deborah Drake et al. (red.). Basingstoke: Palgrave, pp 40-58.